

UOT: 332.122

REGIONAL AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ İNKİŞAFININ
NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ TƏHLİL EDİLMƏSİ METODLARIR. Ə. İLYASOV
Gəncə Dövlət Universiteti

Müasir dünyada elmin müxtəlif sahələrində aparılan nəzəri tədqiqatlar əmtəələrin yaradılması, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi prosesinə daha çox uyğun gəlir. Bu meyil onu göstərir ki, elm və elmi biliklər bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilmiş, onların istehsalı isə iqtisadi artımın əsas mənbəyidir. Bütün bunlar isə «bilik iqtisadiyyatı»ndan danışmağı zəruri edir. Beləliklə, «bilik iqtisadiyyatı» istehsalın artırılmasının başlıca amilinin, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin yeni texnologiyalarda, əmtəə, iş və xidmət növlərində maddiləşən elmi nailiyyətlərdən ibarət olan biliklərə əsaslanan prinsipə yeni təsərrüfat tipidir. Məqalədə bu və ya başqa məsələlər təhlil edilir.

Açar sözlər: bilik iqtisadiyyatı, elmi-tədqiqatların maliyyələşdirilməsi, elmi biliklərin «istehsalında» dövlətin rolu, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi, biliklərin menecmenti və i.ə.

Cəmiyyət həyatının bütün sahələrində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə olunduğu və əslində 1960-cı illərin əvvəllərində kortəbii və çox sürətlə inkişaf etməyə başlamış bu proses 1990-cı illərdə sənayecə inkişaf etmiş bütün ölkələri əhatə etmiş və dövlətin fəal iştirakı ilə geniş vüsət almışdır. Buna görə də müasir dünyada bilik iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas meyarlarından biridir.

Bəs, bilik iqtisadiyyatı (onu yeni iqtisadiyyat da adlandırmaq olar) ənənəvi iqtisadiyyatdan nə ilə fərqlənir, onun başlıca cəhətləri hansılardır? Bu, yeni iqtisadiyyatın əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

- Dövlətin və müəssisələrin ümumi xərclərində Elmi-Tədqiqatlar və Təcrübə Konstruktor işləri - ETTKİ-ə, ali təhsilə, informasiya və kompüter texnologiyalarına ayrılan xərclərin xüsusi çəkisinin daim artırılması;
- İnnovasiyaların dövlət tərəfindən dolayı yolla stimullaşdırılması ilə əlaqədar tədbirlərin əhəmiyyətinin artması;
- Yüksək texnologiyaya malik firma və şirkətlərin kapitalaşdırılmasının artması;
- İntellektual səviyyəli işçilərin sayının, əməyin intellektuallaşdırılmasının artması.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ETTKİ özünün əhatə dairəsinin geniş olması ilə səciyyələnir, mülkiyyət və təsərrüfatçılıq baxımından olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. ETTKİ-nin icraçıları elmi statuslarına, mülkiyyət formalarına və məqsədlərinə görə fərqlənən elmi-tədqiqat strukturlarıdır. Beynəlxalq statistikada onlar dörd bölmədə birləşdirilir. Sənaye (sahibkarlıq) adlandırılan birinci bölmə əsas fəaliyyəti elmi məhsulları istehsal edib satmaqla mənfəət əldə etməkdən ibarət olan bütün müəssisə və təşkilatları əhatə edir. Bu bölməyə iri sənaye korporasiyalarının, o cümlədən dövlət mülkiyyətində olan korporasiyaların elmi böl-

mələri və kiçik innovasiya firmaları daxildir. İkinci bölmə dövlət bölməsi adlanır. Bu bölməyə dövlət orqanlarının tabeliyində olan və bütün cəmiyyətin tələbatını ödəyən elmi-tədqiqat institutları və laboratoriyaları daxildir. Sonrakı iki bölməyə ali təhsil müəssisələri, habelə qeyri-kommersiya xarakterli elmi-tədqiqat təşkilatları daxildir. Bunların əsas məqsədi öz təşkilatlarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə yerinə yetirilən elmi-tədqiqat işlərinin həcminə və onların maliyyələşdirilməsi mənbələrinə görə hakim mövqe sahibkarlıq bölməsinə məxsusdur və keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq onun rolu daha da artmışdır.

Elmi biliklərin «istehsalı»nda dövlətin bilavasitə iştirakı ayrı-ayrı ölkələrdə elmi-texniki inkişafın milli modelindən asılı olaraq eyni olmasa da, bütün ölkələrdə o, ETTKİ-nin maliyyələşdirilməsində böyük rol oynayır.

Hazırda sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə elmi sahənin qarışıq bazar-dövlət təsərrüfat mexanizmi modelində fəaliyyət göstərir. Bu, özündə bazarın innovasiya mexanizmi ilə iri korporasiyalar və dövlət tərəfindən tənzimlənən mexanizmini ehtiva edir.

Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrdə elmi sahələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir, bu məqsədlə büdcədən kifayət qədər vəsait ayrılır [1, 395-398]. Belə ki, İİƏT-in ən iri dövlətlərinin əksəriyyətinə XXI əsrin əvvəllərində biliklərin inkişaf etdirilməsinə qoyulan investisiyaların artım sürəti 2,2%-lə (Almaniya) 3,9% (ABŞ) arasında olmuşdur. 1994-2000-ci illərdə İİƏT ölkələrində ETTKİ-ə qoyulan investisiyalar 416 mlrd dollardan 603 mlrd dollara çatmışdır. Avropa İttifaqı qarşısına strateji məqsəd - 2010-cu ildə ÜDM-də ETTKİ-ə qoyulan xərclərin 3%-ə çatdırılması - qoymuş və buna nail olmuşdur. 2010-cu ildə elmi-texniki məhsullar üzrə (elmtutumlu) dünya bazarının həcmi təqribən 3,5 trln dollara

bərabər olmuşdur ki, onun da 1,2 trln dolları informasiya texnologiyalarının payına düşmüşdür (bu, ABŞ-da 5%-dən çoxdur).

Lakin bilik iqtisadiyyatına keçid yalnız ETTKİ-nin, ali təhsilin maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin artırılması hesabına deyil, həm də vergi güzəştlərinin genişləndirilməsi, innovasiya strategiyalarının məqsədli dəstəklənməsi, zəruri innovasiya strukturlarının formalaşdırılması və s. hesabına təmin edilmişdir.

Bilik iqtisadiyyatının formalaşması ənənəvi idarəetmə funksiyaları və formalarının məzmununda dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bu dəyişikliklər idarəetmənin əsas amilləri və funksiyalarının dəyişməsi nəticəsində baş vermişdir. Texnika və texnologiya beşinci texnoloji ukladı (informasiya texnologiyaları, kompüterləşdirmə, riyazi modelləşdirmə, avtomatlaşdırılmış layihə sistemində keçilməsi və s. və i.a.) yaxınlaşmış, insan kapitalı isə daha çox işçilərin intellektual qabiliyyətlərinə və biliklərinə görə qiymətləndirməyə başlanmışdır.

İqtisadi fəaliyyətdə beşinci texnoloji ukladın texniki-texnoloji amillərindən intensiv istifadə edilməsi əməyin idarə olunmasının xarakterini əsaslı surətdə dəyişdirmişdir. Bu, özünü məşğulluğun forma və strukturunda, əmək təşkilinin yeni mütərəqqi formalarının meydana gəlməsində, üfüqi kommunikasiyanın geniş inkişaf etməsində və s.-də göstərmişdir.

Elmtutumlu texnika və texnologiyaların geniş miqyasda mənimsənilməsi, əmtəələrin, işlərin, xidmətlərin və texnologiyaların özünün həyat yolunun azaldılmasına, istehsalın tez bir zamanda və çevik dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılmasında kütləvi istehsalda keçilməsi işçi qüvvəsinin keyfiyyətinə və onun istehsal fəaliyyətinin təşkilinə verilən tələblərin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Odur ki, hazırda menecerlər işçi qüvvəsinin keyfiyyətinə, korporativdaxili əmək münasibətlərinin təşkilinə daha çox diqqət yetirirlər. Orta təbəqə menecerləri «insan resursları»na nəzarəti gücləndirir və onların sayı azalır. Aşağı səviyyədə bir çox idarəetmə funksiyaları yüksək ixtisaslı işçilərə verilir, onlar təsərrüfat qərarlarının qəbul olunmasına daha çox cəlb edirlər. Elmi-texniki inqilabın sürətli inkişaf etməsi və onun nəticələrinin təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilməsi ilə məhsuldar qüvvələrdə baş verən dəyişikliklər «bilik iqtisadiyyatı»nda idarəetmənin yeni formasının – innovasiya formasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat haqqında danışarkən əminliklə demək olar ki, elmi-texniki tərəqqinin 1990-cı illərdən başlanan yeni dalğası intellektual kapitala əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bunu ona görə deyirik ki, müasir iqtisadiyyatda elmi biliklər bilavasitə iqtisadi artım sürətini müəyyən edir, innovasiyalar və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin formalaşması üçün əsas yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatda «intellektual kapital»ın mahiyyəti haqqında çoxsaylı baxışlar vardır. Bunların böyük əksəriyyətini nəzərdən keçirdikdən sonra adı çəkilən kateqoriya haqqında aşağıdakı fikri söyləmək olar: intellektual kapital dedikdə, hər hansı bir subyektə mövcud olan intellektual mülkiyyət, onun təbii və əldə edilmiş intellektual qabiliyyəti və vərdisləri də daxil olmaqla intellektual aktivləri, habelə onun digər subyektlərlə birlikdə topladığı biliklər və faydalı münasibətlər nəzərdə tutulur [2, s. 688-691].

İntellektual kapitalın strukturu aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir:

1) İnsan kapitalı. Bu, konkret işçinin biliyi, təcrübəsi və qabiliyyəti deməkdir;

2) Struktur kapitalı. Bu, intellektual mülkiyyət, intellektual fəallıq (patentlər, informasiya sistemi, təlimatlar, standartlar, təkliflər və i.a.) deməkdir;

3) Müştəri kapitalı. Bu, biznes-tərəfdaşa etibarlı və qarşılıqlı fayda münasibətlərini (brendlər, razılaşmalar, satış kanalları və s.) ifadə edir.

İntellektual kapitalın maddi forması istehsalın və əməyin maddi amillərinin – patentlər, lisenziyalar, faydalı modellər, EHM üçün proqram və baza məlumatları, əmtəə nişanları və i.a. ibarətdir.

Müasir iqtisadiyyatda yaradıcı düşüncə tərzinə malik olan hər hansı bir peşə sahibi intellektual kapitala sahib ola bilər.

İntellektual kapital yeni texnika və texnologiyaların, yeni məhsul növlərinin, hətta istehsal sahələrinin meydana gəlməsinə, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin formalaşmasına gətirib çıxarır, təbii resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edir, ətraf mühitə daxili təsiri azaldır, müəssisənin rəqəbat qabiliyyətini yüksəldir.

İntellektual kapital sosial planda insan həyatının keyfiyyətcə yüksəlməsini təmin edir, sosial tərəfdaşlığa, ictimai münasibətlərə və cəmiyyətin inkişafına geniş təsir göstərir.

Hər cür kapital kimi, intellektual kapital da özünün formalaşması prosesini keçirir. İntellektual kapitalın formalaşmasına ailə (və təsərrüfatları), təhsil sistemi, kapitalın təkrar istehsalı sistemi və s. kimi baza institutları təsir göstərir. Lakin bunlarla yanaşı, intellektual kapitalın inkişafı aşağıdakı spesifik iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsiri ilə formalaşır:

- təhsil, elmi tədqiqatlar, elmi-texniki xidmətlər və i.a. daxil olmaqla, intellektual fəaliyyət;
- informasiyaların və s. yayılması ilə əlaqədar fəaliyyət;
- biliklərin yaradılması, yayılması və tətbiqi ilə əlaqədar digər fəaliyyət növləri;
- elmtutumlu xidmətlər.

İntellektual kapitalın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin səmərəli vasitəsi biliklərin menecmenti – eyniləşdirmə prosesinin müntəzəm xarakter daşması, insanların yarada, təkmilləşdirə biləcəkləri və informa-

siyalardan, biliklərdən istifadə olunmasıdır. Biliklərin menecmenti özündə aşağıdakıları ehtiva etməlidir: biliklərin artırılmasının stimullaşdırılması; kənar mənbələrdən ən əhəmiyyətli məlumatların seçilməsi və səfərbərliyə alınması; biliklərin saxlanması, təsnifləşdirilməsi, transformasiyası və münasibliyinin təmin edilməsi; biliklərin mübadiləsi və yayılması; biznes proseslərdə biliklərdən istifadə olunması; biliklərin məhsullarda, xidmətlərdə, sənədlərdə, məlumat bazarlarında, proqram təminatlarında maddiləşməsi; biliklərin qiymətləndirilməsi, təşkilatların qeyri-maddi aktivlərinin ölçülməsi və onlardan istifadə edilməsi; biliklərin qorunması [3, s. 92-98].

Müəssisələrdə biliklərin idarə edilməsi sisteminin, tətbiqi onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin başlıca amillərindən biri hesab olunur. Biliklərin idarə edilməsi planlaşdırmada, müştərilərə xidmət göstərilməsində, heyətin göndərilməsində və layihələr çərçivəsində əməkdaşlıqda daha çox fayda verə bilər. Biliklərin idarə olunması aşağıdakı prinsiplərə uyğun olaraq həyata keçirilir:

- səmərəlilik üçün məsuliyyət işçinin üzərinə qoyulur. Çünki o, öz işini müəyyən mənada müstəqil yerinə yetirir;
- elmtutumlu istehsalatda fəaliyyət göstərən işçiyə verilmiş tapşırığın ayrılmaz hissəsi innovasiyalardan ibarət olur;
- işçiyə verilmiş tapşırığa onun özünün və digər şəxslərin (işçilərin) öyrədilməsi daxildir;
- işin nəticələri kəmiyyət göstəriciləri ilə deyil, keyfiyyət göstəriciləri ilə ölçülür;
- elmtutumlu sahədə fəaliyyət göstərən işçi yalnız xərc çəkilən «obyekt» deyildir, o, həm də müəssisənin aktividir.

Biliklər menecmentinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün bütün infrastruktur şəbəkəsi dəqiq işləməlidir.

Biliklərin iqtisadiyyatının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi sahəsində dövlətin əsas vəzifəsi onun elmi əsaslarla fəaliyyət göstərməsi üçün şəraiti təmin etməkdən ibarət olmalıdır. O, elmi kadrların hazırlanmasına, elmi informasiyaların yayılması, elmi nailiyyətlərin kommersiya yolu ilə reallaşdırılması üçün infrastrukturların yaradılmasına təsir göstərməlidir.

Elmi-texniki inqilabın müasir mərhələsində bir çox iri elmi layihələr çox böyük məbləğdə ilkin kapital, işlənmə və tətbiq olunma proseslərinin sürətləndirilməsini tələb edir. Ona görə də dövlət milli məhsulların rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün elmi-texniki kooperasiyanı stimullaşdırmalı və bu prosesdə özü bilavasitə iştirak etməlidir. Bu sahədə Avropa İttifaqına üzv ölkələrin şirkətləri, dövlət elmi-tədqiqat mərkəzləri və universitetlər arasında çoxtərəfli əməkdaşlıq geniş yayılmışdır.

Kiçik elmi biznesə kömək göstərilməsinin istiqamətləri içərisində – xüsusilə də onun fəaliyyət göstərdiyi ilk dövrlərdə – innovasiyalar üzrə mərkəzlərin yaradılması və ən yeni nailiyyətlərin yerli büdcələrin yardımı ilə region səviyyəsində tətbiq olunmasının zəruriliyini qeyd etmək olar.

Dövlət tərəfindən yeridilən elmi siyasətin ən mühüm funksiyalarından biri də sözün geniş mənasında müdafiə, ekoloji, sağlamlığın qorunması, ərzaq, enerji problemləri daxil olmaqla, milli təhlükəsizliyi, habelə uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün elmi-tədqiqatların istiqamətləri və növləri üzrə ölkənin elmi potensialının artırılması və onun strukturunun təkmilləşdirilməsindən ibarət olmalıdır.

Vaxtilə SSRİ-nin tərkibində olarkən mərkəzləşmiş qaydada idarə olunan bütün müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da elmi-tədqiqatlar sahəsində böyük potensial toplanmışdı. Lakin bu potensial müstəqilliyimizin ilk dövrlərində, hərc-mərclik illərində dağıntılara məruz qalmışdı. Odur ki, ölkəmizdə digər sahələrdə olduğu kimi elmi sahənin də bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulmasının zəruriliyi meydana çıxmışdı. Ölkəmizdə siyasi sabitlik bərqərar edildikdən sonra elmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına imkan vermişdir. Bu, özünü hər şeydən əvvəl onda göstərir ki, insan fəaliyyətinin və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının çox mühüm sahəsi olan elmin yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən hər il daha çox vəsait ayrılır, elmi işlərin stimullaşdırılması üçün konkret tədbirlər görülür.

Ölkəmizdə indi iqtisadiyyatımızın tamamilə yenidən qurulması üçün mükəmməl elmi-tədqiqat və layihə institutları, elmi bölmələr, laboratoriyalar fəaliyyət göstərir, onlarda yüksək ixtisaslı elmi-texniki kadrlar, kifayət qədər ixtisaslı işçi qüvvəsi çalışır.

Lakin cəmiyyət daim inkişaf edir, elmi-texniki yeniliklər meydana çıxır, dünyada gedən qloballaşma prosesində elmin rolu getdikcə artır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan elminin də qarşısında böyük vəzifələr durur. Bizə elə gəlir ki, elmi sahədə dövlət qarşısında öz kəskinliyi ilə aşağıdakı vəzifələr durur:

1) Elmi-texniki işlərin və onlardan istifadənin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması sisteminin yaradılması və zaman keçdikcə dünya təcrübəsində qazanılan yeniliklərlə zənginləşdirilməsi;

2) Mövcud elmi-texniki siyasət modelinin təshih olunması. Bu, o deməkdir ki, ayrılan vəsaitin elmi-texniki tərəqqinin bütün əsas istiqamətləri üzrə bölünməsi modelinə yox, onu prioritet sahələrin özləri arasında seçmə modelinə üstünlük verilməsi, ən vacib sahələr arasında sıralama aparılmalıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir vacib problemin həlli özündən sonra gələn problemlərin həlli üçün zəmin hazırlamış olsun;

3) ETTKİ-nin yalnız birinci mərhələsində deyil, onun sonrakı mərhələlərində də intellektual məhsulların dünya bazarlarına çıxarılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi. Yəni yalnız elmi-texniki tərəqqinin birinci mərhələ məhsullarının deyil, həm də «emalın» sonrakı,

daha yüksək mərhələsində hazırlanan son məhsulların (hətta elmtutumlu məhsulların) özlərinin dünya bazarlarına çıxarılmasına ciddi-cəhdlə səy göstərilməlidir [1, s. 405-406].

ƏDƏBİYYAT

1. O.Məmmədli, M.İsmayılov və F.İsmayılov. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2014-cü il, 623 s. 2. Экономика и управление аграрным производством. Учебное пособие. Ростов – на – Дону, 2008, 714 с. 3. Экономическая безопасность. Учебное пособие. Под редакцией д.э.н., профессора В.А.Богомолова. изд. ЮНИТИ, М., 2010 г., 295 с.

Понятия и характерные черты экономики знаний

Р. А. Ильясов

В современном мире процесс теоретических исследований в различных областях науки все большей степени совпадает с созданием товаров работ и услуг. Эта тенденция показывает, что наука, научные знания стали непосредственной производительной силой, а их производство является основным источником роста экономики. Таким образом, «экономика знаний» это принципиально новый тип хозяйства, основанной на знаниях, где ведущим фактором роста производства, его эффективности являются научные достижения, материализованные в новые технологии и виды товаров, работ и услуг. Все эти и другие вопросы связанные с этой проблемой рассматривается в данной статье.

Ключевые слова: экономика знаний, финансирование научных исследований, роль государства «в производстве» научных знаний, опыт развитых стран, менеджмент знаний и т.д.

The concepts and features of the knowledge economy

R. A. Ilyasov

In today's world the process of theoretical research in various fields of science increasingly coincides with the creation of goods and services. This trend shows that science, scientific knowledge has become a direct productive force, and their production is a major source of economic growth. Thus, the 'knowledge economy' is a fundamentally new type of economy based on knowledge, where the leading manufacturing growth factor, its efficiency is scientific achievements materialized in new technologies and types of goods, works and services. All these and other questions related to the issue addressed in this article.

Key words: knowledge economy, research funding, the role of the state "in the production" of scientific knowledge, the experience of developed countries, knowledge management and so on.